

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ

Надія ВІТЮК

Copyright © 2001

Суспільна проблема. Гуманізація освіти вимагає від педагога певного рівня розвитку особистісно-професійних якостей, які дають змогу оптимально взаємодіяти із студентами. Сучасні психолого-педагогічні дослідження виявляють невисокий рівень готовності молодих викладачів до організації ефективного спілкування з вихованцями, наявність комунікативних труднощів і проблем у їхній педагогічній діяльності. Ця обставина зумовлює необхідність визначення особливостей здійснення ефективної комунікативної підготовки студентів ВНЗ.

Мета повідомлення – обґрунтувати доцільність та актуальність проблеми підготовки майбутніх учителів до педагогічного спілкування шляхом цілеспрямованого соціально-психологічного навчання.

Авторська ідея. Комунікативна готовність вчителя – важлива умова ефективності педагогічної праці. Для того, щоб забезпечити високий рівень готовності молоді до майбутньої комунікативної діяльності, щоб ціннісне ставлення студента до педагогічного спілкування перейшло в особистісний план і було ним прийняте, необхідно створити умови для розвитку комунікативних здібностей. Система спеціально організованих заходів, спрямованих на аналізовану підготовку педагогів, повинна сприяти усвідом-

ленню комунікативної природи педагогічної діяльності, забезпечити активну позицію студентів під час добування і розвитку комунікативних умінь і навичок, актуалізувати мовленнєвий потенціал студентів, сприяти оптимізації міжособистісних взаємостосунків у студентській групі і встановленню позитивного соціально-психологічного клімату.

Сутнісний зміст: здійснюється теоретичний аналіз комунікативної готовності вчителя до педагогічної взаємодії; визначаються чинники, які впливають на професійне становлення особистості спеціаліста; комунікативна підготовка розглядається як напрям загальнопрофесійного навчання педагогічних кадрів; пропонуються концептуальні підходи до визначення змісту, форм та методів комунікативної підготовки студентів, які можуть бути використані при розробці навчальних програм з педагогічної та соціальної психології, а також спецкурсів із ділового спілкування.

Ключові слова: педагогічне спілкування, комунікативна готовність, комунікативні здібності, знання, вміння і навички, комунікативна підготовка, рівень комунікативної готовності, комунікативна компетентність, готовність до педагогічної діяльності, педагогічна взаємодія.

Сучасний стан розвитку суспільства істотно змінив вимоги до роботи з людьми, до змісту і рівня професіоналізму спеціалістів, зайнятих цією роботою. Визначне місце серед людинознавчих професій посідає педагогічна діяльність. Її зміст спрямований насамперед на формування розвиненої особистості, її світогляду, духовно-моральних цінностей, свідомості, на придбання нею життєвого досвіду та регуляцію щоденної соціальної поведінки. Саме тому особливо значущими є проблеми спілкування, взаємодії, взаєморозуміння, співробітництва і діалогу між людьми.

Сучасні теоретичні та експериментальні дослідження, досвідні узагальнення педагогічної практики свідчать такі факти: в загальній системі професійно важливих якостей педагога комунікативні здібності і вміння спілкуватися є основоположними; ефективність роботи педагога переважно залежить від характеру його взаємовідносин з дітьми; серед різноманітних труднощів і проблем, які виникають в учительській роботі, найскладніші пов'язані з організацією спілкування; найбільшу невдоволеність і в суспільстві, і в самих учителів викликають ті сторони їхньої професійної підготовки і компетентності, які визначають стиль педагогічного спілкування, уміння міжособистісної взаємодії і співробітництва.

Сутнісно жодна з функцій педагога не може бути здійснена поза його багатогранною взаємодією з учнями. Зміст останньої поєднує обмін інформацією, пізнання особистостей, здійснення виховних впливів, створення оптимальних умов для розвитку внутрішньої мотивації школярів і забезпечення творчого характеру їхньої учбової діяльності. В. Рижов наголо-

шує, що в педагогічній роботі спілкування – це універсальна, інтегральна форма освітньої діяльності, як простір і час, в якому вона живе і функціонує у вигляді смислотворчого процесу [8]. Звідси очевидно, що проблема вивчення психологічних умов, від яких залежить рівень професійної готовності вчителя до здійснення педагогічного спілкування, нині набуває практичної актуальності і неабиякої соціальної значущості.

Оскільки готовність до педагогічного спілкування вивчається у контексті спроможності здійснювати виховну діяльність у її різних аспектах, то доцільно насамперед розвести поняття “професійна готовність до педагогічної діяльності” та “професійна готовність до педагогічного спілкування” і здійснити аналіз відповідної наукової літератури. Так, В. Сластьонін розглядає професійну готовність до практичної педагогічної діяльності як окреме психологічне утворення, котре свідчить про наявність у суб'єкта образу структури певної дії і стійкого спрямування свідомості на її виконання. Вона також містить різні установки щодо усвідомлення педагогічної задачі, моделі можливої поведінки, визначення спеціальних способів соціальної дії, оцінки своєї спроможності у зіставленні з потенційними труднощами та потребою домогтися певного результату [9, с. 19]. Л. Кондрашова визначає морально-психологічну готовність зазначеного змісту як складне особистісне поєднання морально-етичних і педагогічних поглядів та переконань, як організоване професійне налаштування психічних процесів, гуманістичний оптимізм, здатність долати міжособистісні конфлікти, самооцінка здобутків на шляху пос-

тійного самовиховання. Культура спілкування, високий рівень комунікативних здібностей учителя тут аналізуються критеріально, а тому його готовність до толерантної взаємодії з учнями – важливий показник творчого вирішення професійних педагогічних завдань [3].

Готовність людини до повноцінного міжособистісного спілкування, на думку О. Бодальова, – складний багатокомпонентний процес, який передбачає одночасний розвиток психіки індивіда в кількох взаємопов'язаних напрямках. Головне в ньому – формування гуманістичного за своїм характером комунікативного ядра особистості, яке дає змогу досягнути такого рівня відображення сторонньої людини, ставлення до неї та її поведінки, коли вона сприймається як найвища цінність [1, с. 79]. Тому формування в учасників педагогічної взаємодії широкого діапазону комунікативних навичок, й, відповідно здатності до ефективного спілкування, є необхідною складовою розвитку і становлення особистості, підготовки майбутніх спеціалістів до професійної діяльності, плідного соціального життя в мікро- і макросистемах.

Л. Нечаєва, досліджуючи сутність готовності педагога до конструктивних взаємостосунків з учнями, розглядає її зміст як систему інтегрованих змінних, які поєднують професійно-педагогічне спрямування особистості, її теоретичне оснащення та наявність професійно значущих умінь, котрі необхідні для спільної діяльності [6, с. 11]. Загалом основний зміст готовності вчителя до педагогічного спілкування полягає в здатності створювати і розв'язувати навчальні мовленнєві ситуації й ефективно використовувати їхній

арсенал для розвитку особистості школяра, у т.ч. прогнозувати імовірні обставини шкільного життя, умови і характер майбутньої освітньої діяльності. Взаємодоповнення зазначених параметрів свідчить про високу педагогічну культуру вчителя, соціогуманну орієнтацію, визначаючи його моральне обличчя, педагогічну майстерність і професійну компетентність.

Теоретичний аналіз психолого-педагогічної літератури дав змогу виокремити такі структурні компоненти комунікативної готовності педагога:

1) мотиваційний (позитивне ставлення до педагогічного спілкування, вчительської професії, взаємостосунків з дітьми);

2) когнітивний (наявність структури комунікативних знань та уявлень про психолого-педагогічні особливості й умови педагогічної взаємодії);

3) гностичний чи операційний (наявність структури психотехнічних, соціально-психологічних, аналітичних, прогностичних, організаційних навичок і вмінь);

4) емоційно-вольовий (самовладання, самоконтроль під час спілкування, емпатійність);

5) оцінковий (самооцінка професійної комунікативної компетентності, осмислення значущості конкретних ситуацій педагогічної взаємодії);

6) психофізіологічного (комунікативні властивості і здібності, які забезпечують високу працездатність вчителя при виконанні професійних функцій);

7) індивідуально-психологічного (особливості характеру, розвиток пізнавальної сфери професіонала).

Мотиваційне налаштування особистості на комунікацію – важливий компонент психологічної готовності. Воно синтезує когнітивну, емоційну,

вольову складові, спонукаючи особу до діяльності. Мотиваційна готовність створює змістове підґрунтя реалізації інших підсистем готовності, є результатом сформованості певних властивостей особистості й водночас внутрішньою умовою її самовдосконалення. Вона стимулює ціннісні орієнтації, інтелектуальні та емоційно-вольові процеси, забезпечує стійкість професійних поглядів і переконань, глибину здобутих знань, та ефективність практичних дій, активізує творчий потенціал учителя та дослідницький підхід у вирішенні навчально-виховних завдань. За умови позитивної спрямованості комунікативні знання і вміння легко сприймаються і розуміються студентами, тобто відіграють роль внутрішніх регуляторів їхньої поведінки; а за негативної спрямованості – не приймаються, відкидаються, заперечуються ними.

Готовність до педагогічного спілкування обов'язково передбачає розвиток потреби у спеціаліста професійного комунікативного самовдосконалення. Це природно, адже рівень підготовки вчителя залежить не тільки від того, які знання дав ВНЗ, скільки від того, як він, нарощуючи майстерність, зуміє застосувати отримані комунікативні знання і мовленнєві вміння на практиці, оптимально використати свої вербальні здібності у проблемних педагогічних ситуаціях.

Уміння вірно оцінити й проаналізувати ситуацію спілкування – це водночас здатність спостерігати за оточенням, зауважувати його найбільш інформативні ознаки, правильно інтерпретувати соціально-психологічний зміст певної ситуації. Важливо також уміти виявляти помилки і недоліки під час педагогічної

взаємодії, знаходити оригінальні способи їх подолання. Звідси очевидно, що успішність педагогічного спілкування залежить насамперед від розвитку комунікативних здібностей педагога: високий рівень надає впевненості у своїх силах, сприяє довольному управлінню своєю поведінкою, активності, врівноваженості та витримці у спілкуванні. Комунікабельність – важлива характеристика вчителя, що являє собою систему психологічних механізмів, котрі забезпечують взаємодії суб'єкта й оточення через уподібнення себе іншому, або іншого собі. В. Кан-Калік вважає, що комунікативність варто розглядати як здатність відчувати задоволення від процесу комунікації [2].

Результативність професійної комунікації учителя багато в чому визначається ґрунтовністю його педагогічного світогляду, який містить ядро когнітивного компоненту готовності. Такий комунікативний світогляд – це насамперед система знань про загально-психологічні та психолого-педагогічні характеристики й особливості спілкування, а також переконання і принципи, які визначають професійну позицію педагога під час утілення міжсуб'єктної взаємодії. Останні забезпечують наступність профдій, цілеспрямованість в організації виховної роботи (у т. ч. спілкування) з вихованцями.

Важлива комунікативна риса особистості – стриманість, або урівноваженість у спілкуванні, яка свідчить про уміння втілювати взаємодію, контролюючи власні почуття. Вольова готовність до комунікації передбачає мобілізацію сил, психологічних ресурсів, на подолання сумнівів, які виникають і заважають виявленню ініціативності, рішучості; а емоційна

– це почуття відповідальності за процес і результат розв'язання чи здолання комунікативної ситуації, впевненість в успіху, позитивне забарвлення міжособистісних взаємостосунків.

Ускладнення змісту сучасної професійної підготовки вчителя посилює залежність ефективності його роботи від досконалості і професійності пізнавальних процесів – мислення, пам'яті, уваги, уяви тощо. Причиною невірних професійних дій вчителя може стати неточність у сприйнятті учня, неуважність чи інертність його мислення, емоційне перенапруження, страх, невпевненість при взаємодії з класом та окремими вихованцями. Тому, вдосконалюючи пізнавальну сферу студента, можна конструктивно вплинути на підвищення рівня його професійної комунікативної підготовки.

Аналізуючи результативність підготовки студентів до педагогічного спілкування на етапі навчання у вищому навчальному закладі, дослідники виокремлюють три рівні комунікативної готовності: високий, середній і низький. Кожен із цих рівнів визначається сукупністю таких показників: сформованість комунікативних якостей і здібностей, наявність комунікативних знань, умінь і навичок, мотивація спілкування, перцептивно-рефлексивні та емоційно-емпатійні можливості особистості. Ступінь вияву названих показників формує різні рівні готовності. Так, високий – характеризується яскравим виявом основних показників, тобто ознаки присутні максимально. Для цього рівня, властива позитивна спрямованість на опанування майбутнім учителем комунікативними знаннями і вміннями, на розвиток своїх вербальних здібностей. Тут добре усвідомлюється комунікативний ха-

рактик педагогічної професії, має місце стійкий інтерес до навчання і професійного зростання, самостійне збагачення мовленнєвих умінь і норм.

На середньому рівні комунікативної готовності зусилля студентів спрямовані на закріплення відповідних знань і вмінь. Водночас власні комунікативні здібності не завжди знаходяться у центрі їхньої уваги, почасти не розуміється діалогічна природа педагогічної діяльності. Бажання навчатися обмежується вивченням кількох спеціальних предметів. Самостійне набуття комунікативних знань і вмінь характеризується певною усталеністю.

Низький рівень комунікативної готовності – це здебільшого слабкий вияв зазначених показників, а тому налаштування на оволодіння комунікативними знаннями і вміннями невизначене або утруднене. Студенти цього рівня готовності не усвідомлюють важливості безпосереднього мовлення для майбутньої діяльності. Їм властива низька потреба у спілкуванні, самостійному добуванні відповідних знань, вмінь, норм.

На формування і розвиток комунікативної готовності студентів як майбутніх учителів до професійної педагогічної діяльності впливає низка чинників, а саме:

– соціальні чинники, які характеризують соціально-економічні та етнопсихологічні умови існування соціуму й опосередковано впливають на досліджуваний процес;

– соціально-професійні чинники, які діють у сфері досконалої діяльності спеціаліста і зводяться до керівництва процесом професійного становлення особистості;

– соціально-психологічні чинники, які характеризують умови спілку-

вання та взаємодії особистості з оточуючими людьми;

— психологічні чинники, котрі відображають різноаспектні характеристики психіки, організму в цілому і мають як спадковий, так і набутий (соціальний) характер.

Професійне становлення педагога природно відбувається через соціальні інститути, в яких особистість залучається до системи норм та цінностей як своєрідних трансляторів соціально-професійного досвіду. При цьому основними джерелами набуття комунікативної компетентності є життєвий досвід, мистецтво, загальна ерудиція людини, зміст взаємодії з іншими людьми, використання спеціальних наукових методів.

Дослідження Л. Кондрашової, С. Максименка, Л. Орбан-Лембрик, В. Рижова, С. Терещука, Т. Щербан свідчать про наявність проблеми, суть якої полягає в комунікативній невідповідності молодих учителів. Серед труднощів, котрі трапляються на етапі їхнього входження у педагогічну професію, вчені виокремлюють такі: а) відсутність уміння переконувати учнів, встановлювати з ними правильні взаєностосунки на уроці і в позаурочний час; б) невміння педагогів створювати на уроці атмосферу зацікавленості, невимушеності; в) відсутність навичок самостійно аналізувати свої успіхи і невдачі у спілкуванні з дітьми; г) невміння обирати оптимальні шляхи виходу з конфліктних педагогічних ситуацій [3; 4; 5; 7; 8]. На жаль, під час підготовки вчителів у ВНЗ основна увага зосереджується на оволодінні студентами тільки знань із спеціальних предметів, а не навчають їх спілкуватися з учнями. До того ж

дисципліни психолого-педагогічного циклу недостатньо спрямовані на формування особистості педагога, розвиток його комунікативного потенціалу.

На думку дослідників, основною причиною такого стану справ є все ще традиційний погляд на навчання як на процес, основою якого є запам'ятовування і відтворення, а психолого-педагогічна взаємодія у системі "вчитель-учень" переважно функціонує на рівні "суб'єкт-об'єктних" відносин. Навчання такого типу не забезпечує широти орієнтації у професійній діяльності, позбавляє змоги застосовувати набуті знання і вміння за типових умов педагогічної діяльності [4, с. 91]. Подолання цих недоліків передбачає не просто відтворення і запам'ятовування засвоєного, а й актуалізацію пошукової пізнавальної діяльності та самостійності, а відтак модернізацію наявної системи підготовки майбутніх спеціалістів з інформативного типу навчання на інноваційне, розвивальне, за якого прискорюється професійно-творче зростання студентів.

На наш погляд, комунікативна готовність вчителів є, по-перше, комплексною характеристикою системи психологічних і професійних властивостей, по-друге, результатом комунікативної підготовки і, по-третє, показником комунікативного потенціалу педагога. Останній, власне, й залежить від ефективності цієї підготовки. Для того, щоб ціннісне ставлення студента до майбутньої комунікативної діяльності трансформувалося в особистісний план, стало внутрішньою потребою індивіда і було ним прийняте, треба створити сприятливі психолого-дидактичні

умови для педагогічного спілкування та розвитку комунікативних здібностей студентів.

Тому важливо вказати на організаційні заходи, які забезпечують цілеспрямоване соціально-психологічне навчання.

Аналіз теоретичного вивчення проблеми вказує, що її значущість зумовлена певними причинами. По-перше, за умов педагогічної взаємодії саме комунікабельність педагога, вміння спілкуватися багато в чому визначає успішність його навчальної та виховної діяльності. По-друге, наукові (теоретичні та прикладні) дослідження пов'язують перспективи радикальних змін у житті сучасного вчителя з вирішенням саме актуальних проблем педагогічного спілкування. По-третє, сьогодні у практичній психології достатньо конкретних методичних прийомів і способів для розвитку у фахівців, які працюють з людьми, конкретних умінь і навичок спілкування, взаємодії та взаєморозуміння. Моделі і методики, які розробляються з метою комунікативної підготовки педагогів різноманітні за своїм змістом, цілями і дидактичними завданнями, рівнем ефективності щодо технік і технологій навчання. По-четверте, важливим чинником, який впливає на характер спілкування педагога з його вихованцями, є мотивація педагогічної діяльності і ділового спілкування.

Отже, результативність комунікативної підготовки майбутніх спеціалістів залежить від дотримання низки вимог:

— розробки та апробації спеціалізованих навчальних курсів і наукових семінарів, що змістом і оргформою актуалізують комунікативний потенціал студентів, навчальної групи загалом;

— ґрунтовного володіння теоретичними знаннями із психології спілкування, усвідомлення комунікативної природи виховної роботи, розуміння педагогічного спілкування як діяльності повно соціальної;

— систематичного формування й розвитку найважливіших комунікативних умінь і навичок, норм спілкування;

— проведення заходів, спрямованих на оптимізацію міжособистісних відносин і встановлення сприятливого соціально-психологічного клімату в студентській групі;

— забезпечення активної позиції студентів у процесі мисленнєвої підготовки як педагогів-психологів, а також актуалізації їхніх перцептивно-рефлексивних та емоційно-емпатійних можливостей.

Дотримання зазначених вимог можливе за умови поєднання теоретичного навчання і мовленнєвої практики. Основні форми першого – читання лекцій, проведення семінарських занять, диспутів, написання творчих робіт, рефератів, курсових та дипломних робіт, а конструюють умови засвоєння студентами теоретичних комунікативних схем – стимулювання пошукової пізнавальної активності, інтелектуально-мотиваційних та творчих здібностей. Практична частина комунікативної підготовки передбачає проведення соціально-психологічних тренінгів, ігор, тестів, аналізу різноманітних ситуацій педагогічної взаємодії, відпрацювання психотехнічних та соціо-психологічних умінь, удосконалення дикції, виховання мовленнєвої культури комунікатора. При цьому значні резерви у розвитку комунікативних здібностей і можливостей майбутніх учителів пов'язані із самовихованням студента, його пізнанням

самого себе. Так, експериментальні дослідження Б. Ананьєва показують, що процес становлення особистості залежить від процесу чуттєвого сприйняття та відображення індивідом зовнішніх впливів, котрий приводить до певної сенсорної організації, яку можна розглядати як характерологічну систему.

ВИСНОВОК

1. Має місце різна сприйнятливність (схильність) студентів до формування у них комунікативної готовності, відмінні темпи їхнього психічного, соціально-психологічного і професійного розвитку. Важливим тут є характер мотиваційної спрямованості, саме ставлення студента до сприйняття комунікативних знань, опанування мовленнєвими вміннями.

2. Комунікативна підготовка буде ефективнішою, якщо під час її проведення враховуватимуться індивідуальні психофізіологічні, етно-психологічні особливості учасників навчального процесу, зокрема рівень екстраверсії та інтраверсії особистості, показники емоційної стабільності, тенденції реагування чи акцентуації основних характерологічних рис людини.

3. Сучасні ВНЗ, готуючи майбутніх спеціалістів до роботи з людьми, покликані забезпечувати не тільки їхню академічно-педагогічну підготовку, а й професійно-комунікативну готовність до спілкування з дітьми, батьками, колегами. Педагог, який усвідомлює комунікативну природу своєї діяльності досконало володіє технікою спілкування і парт-

нерської взаємодії, може ефективно здійснювати навчання і виховання, успішно долати труднощі і домагатися адекватного ставлення учнів до себе на засадах порозуміння і співтворчості.

1. *Бодалев А.А.* О коммуникативном ядре личности // Советская педагогика. – 1990. – № 5. – С. 77–81.

2. *Кан-Калик В.А.* Учителю о педагогическом общении. – М.: Просвещение, 1987. – 136 с.

3. *Кондрашова Л.В.* Теоретические основы воспитания нравственно- психологической готовности студентов педагогического института к профессиональной деятельности: Автореф. дисс... докт. пед. наук. – М., 1986. – 36 с.

4. *Коропецька О.М.* Формування готовності сучасного вчителя до спілкування з учнями // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Вид-во "Плаї" Прикарпатського ун-ту, 1998. – Вип.2. – Ч. 1. – С. 81–91.

5. *Максименко С.Д., Щербан Т.Д.* Професійне становлення молодого вчителя. – Ужгород: Закарпаття, 1998. – 106 с.

6. *Нечаєва Л.В.* Подготовка студентов педагогических институтов к взаимодействию с учащимися: Автореф. дисс... канд. пед. наук. – Харьков, 1991. – 18 с.

7. Психологія професійної діяльності і спілкування / За ред. Л.Е. Орбан, Д.М. Гриджука. – К.: Преса України, 1997. – 192 с.

8. *Рыжов В.В.* Психологические основы коммуникативной подготовки: Автореферат дисс... канд. психол. наук. – Н. Новгород, 1995. – 37 с.

9. *Сластенин В.А.* Профессиональная готовность учителя к воспитательной работе: содержание, структура, функционирование // Профессиональная подготовка учителя в системе высшего педагогического образования. – М.: МГПИ, 1982. – 180 с.

Надійшла до редакції 17.05.2001.